

Шевчук А. В.,
канд. істор, наук, ст. викл. кафедри всесвітньої
історії Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Селянські господарства Волинської губернії другої половини XIX ст.: проблеми розвитку

В статье анализируются есе проблемы, с которыми сталкивались крестьяне после отмены крепостного права в 1861 г. Показаны их попытки самостоятельно преодолеть пережитки старой социально-экономической системы.

The author of the present article analyses the problems faced by peasants after the abolishing of the serf right in 1861. He focuses on their attempts to overcome vestiges of the old social and economic system.

Ключові слова: Волинська губернія, Селянська реформа 1861 р., селянські господарства, сервітутути, черезсмужжя, «розверстання на волоки».

Селянська реформа 1861 р. та наступні зміни російської влади мали на меті не лише звільнення кріпаків та влаштування земельного устрою інших категорій сільського населення, а й піднесення аграрного сектора. Царська адміністрація планувала прискорити розвиток економіки за рахунок впровадження ринкових механізмів, що передбачало запровадження нових технологій обробітку землі, використання машин та вільнонайманої праці.

Специфіка Волинської губернії полягала у відносній відсталості регіону на середину XIX ст., що мало наслідком відсутність великих внутрішніх ринків збуту сільськогосподарської продукції. До зовнішніх ринків вирощену продукцію необхідно було довозити гужовим транспортом й тому єдиним шансом для виживання для поміщиків була наявність дешевої робочої сили кріпаків. Після 1861 р. ситуація не змінилася і ціни на вирощене зерно не могли бути великими. Ця проблема, а також нестабільна політична ситуація, пов'язана з польськими намаганнями здобути незалежність у 1863 р. та лавіруванням царської влади між поміщиками та селянством, призвели до створення парадоксальної ситуації-збереження пережитків в інтересах селян призводило до гальмування розвитку їхніх господарств. Тому надалі ми проаналізуємо причини, які гальмували розвиток села.

Стосовно історіографії цього питання, то загалом з дореволюційних авторів -А.Забелін [1], з радянських А. Анфімов [2], В. Теплицький [3] і Д. Пойда [4] та сучасних українських – В. Кудь [5], сходилися на тому, що існування пережитків старої системи –сервітутів та черезсмузжя негативно впливало на їх розвиток. Але при цьому радянські історики скасування сервітутів вважали однією з причин класової боротьби, хоча цей процес був неминучим закономірним явищем за умов еволюції сільського господарства. До того ж автори уникали показу спроб самих селян позбутися цих пережитків.

Після реформи 1861 р. селянські господарства продовжували стикатися з проблемами, які негативно впливали на їх розвиток: нестійкість селянського земельного правопорядку, наявність сервітутних прав у поміщицьких угіддях та черезсмузжя їх наділів з землями поміщиків та між собою [6]. Стосовно першої причини кризи, то нестійкість господарств пояснювалася частими розділами наділів між синами-спадкоємцями, що призводило до зменшення кількості землі та відповідного зубожіння.

Що ж до сервітутів, то вони були властиві лише Правобережній Україні. При відміні кріпосного права передбачалося збереження у поміщицькому лісі селянських сінокосів, спільних водопоїв та випасів до тих пір, доки не буде проведено обов'язкового розділення [7]. Це відбувалося тоді, коли обидві сторони не могли домовитися між собою про розподіл угідь. У випадку збереження такої форми стосунків колишні кріпаки не отримували належних їм вигонів та сінокосів, але зберігали право на користування водопоями, вилов риби у річках, збирання грибів, ягід, горіхів та жолудів, випас худоби у певних кількостях, полювання, отримання хмизу та матеріалу для ремонту будівель з поміщицького лісу тощо [8]. Одночасно власники та орендарі маєтків могли випасати свою худобу на полях селян після збирання врожаю та на спільній толоці На Волині сервітутами було охоплено 71 % селян та 86 % маєтків [9].

З часом така форма стосунків почала заважати поміщикам: сервітути перешкоджали здійснювати перехід від трипільної до багатопільної системи, а випас селянської худоби в лісі призводив до знищення молодих насаджень. Одним із способів отримання коштів для землевласників був продаж лісу, що також викликало спротив з боку колишніх кріпаків. За цих умов розпочалося позбавлення права колишніх кріпаків користування сервітутами, що автоматично погіршувало їх становище.

У 1891 р. Волинський губернатор стверджував, що процес скасування, крім вже згаданих вище причин, був викликаний значною кількістю іноземних колоністів, які ставали покупцями дешевих лісових угідь. Тому чиновник відзначав зменшення у селян кількості худоби, що автоматично призводило до недостатнього угноєння ґрунтів [10]. Поступове і методичне знищення прав випасу худоби отримало у дореволюційній літературі назву

«злизування» сервітутів. Основний вид - випас худоби на польових угіддях, які знаходилися під паром, відмінявся шляхом раннього його підняття, більш ретельною обробкою землі, запровадженням багатопілля. В лісах створювалися «заказники», де в молодій лісопосадці на 10-15 років заборонявся випас худоби [11].

Дії, спрямовані на скасування сервітутів та відсутність точних меж надільної землі, сприяли загостренню відносин між поміщиками і селянами, що переростало на самовільні дії останніх. На думку влади це пояснювалося тим, що землевласники у перші роки після звільнення (якщо врахувати їх становище після повстання 1863 р. - думка автора) допускали дрібні захоплення своїх земель, не забороняли пасти худобу у своїх маєтках, дозволяли рибалити, збирати хмиз тощо. Навіть у тих випадках, коли ці права були відсутні за викупними документами чи надавалися в обмеженому розмірі.

З часом поміщики спробували відновити свою власність, що викликало з боку селянства різноманітні незаконні дії, які виражалися в свавіллі та відмові підкорятися судовим рішенням. Спочатку колишні кріпаки скаржилися до губернського у селянських справах присутствія, але всі справи після виконання викупних актів вирішувалися судами. Бездіяльність з боку вищих посадових осіб, які нічим не могли допомогти, нерідко викликали протиправні дії самовільні порубки лісу, випасання худоби тощо. Здебільшого це не носило характеру відкритого опору: порушуючи права власників, селяни самі приносили в адміністративні і судові органи скарги на власників за недопущення користування сервітутами або несли кримінальну відповідальність за скаргами на них поміщиків [12].

Проте були і випадки відкритого опору (у селах Годисі, Семенівці, Пилипах, Солотвині і Луці). У відповідь землевласники подавали до суду і вигравали справи. У своєму звіті губернатор С. Суходольський у січні 1897 р. вказував, що протягом 1895 р. було 37 вартих уваги випадків відкритого спротиву [13]. Загалом на Житомирщині у 1866-1900 рр. щорічно було охоплено заворушеннями у середньому 6,2 % сіл [14].

У 1896 р. уповноважений Стецько-Прохорівського товариства Заславського повіту скаржився губернатору, що власник маєтку не допускає селян до випасу худоби на вигоні (У свою черг) 'мировий посередник, якого зобов'язали розібратися, дав відповідь, що у такому випадку потрібно звертатися до суду, а не самовільно знищувати посіви (штраф склав 300 руб.) [15]. У селі Хорлупи Дубнівського повіту поміщик перейшов із трипільної системи до багатопільної, що призвело до відсутності пару. Селяни змушені були пасти худобу в лісі, але спроба повернути права користування через суд виявилися марними [16].

За твердженням того ж С. Суходольського, «...справи такого роду звичайно розглядаються у судових установах; але, мабуть, покарання у вигляді більш чи менш тривалого тюремного ув'язнення не може вплинути на селян, які вважають свої дії цілком законними і

єдино можливими. Судові рішення не поважаються... Нерідко бувають випадки, що після від'їзду судового виконавця знову порушуються права власника, якому не залишається іншого виходу як знову подавати до суду, будучи впевненим, що при першій можливості вони знову будуть діяти по-старому. Присудження ж грошових штрафів... являється у більшості випадків фіктивним, тому що відповідальна сторона, маючи у своєму розпорядженні лише саме необхідне рухоме майно і знаючи, що земля його до погашення викупу не може бути продана за борги, повністю і безпомилково впевнена, що стягнути з неї нема чого...» [17].

Проте і землевласники, незважаючи на переконання губернатора, не завжди діяли у рамках закону. У своїй скарзі поміщик с. Домбрицького Тшипер вказував, що селяни щонеділі виганяють худобу в його молодий ліс, а будь-які спроби їх зупинити закінчувалися побиттям сторожів. На запит губернатора мировий посередник відповів, що за викупними актами селяни отримували право на користування сервітутами, але у 1896 р. власник відібрав сінокоси, що призвело до конфлікту. Врешті обидві сторони провели розверстання угідь [18].

Селяни в основному програвали справи. Головною причиною цього було те, що у викупних документах не значилися сервітутні права, хоча вони користувалися ними протягом тривалого часу. Ситуацію ускладнювала і бідність позивачів, які не мали коштів вести судові тяжби. Так, у своїй скарзі губернатору жителі с. Лісогірки у 1902 р. вказували, що судитися з поміщиком Журавським марно, оскільки він за допомогою досвідчених адвокатів завжди виграє справи якщо не суддівським рішенням, то за фальшивою мировою угодою, як це було кілька років тому [19].

Хоча бували випадки, коли селянам вдавалося відстояти свої права. Коли у 1901 р. поміщик с. Трубок граф Чацький перестав допускати випас худоби, то їх повірений подав до суду і виграв справу. Землевласник відшкодував збитки у сумі 600 руб. [20]. Таке рішення пояснювалося наявністю коштів для оплати послуг досвідченого юриста та фіксацією сервітутних прав у викупному акті.

Як це не парадоксально, у ряді випадків користувачі сервітутів добровільно відмовлялися від своїх прав, формально нічого не отримуючи. Це відбувалося тоді, коли вони прагнули купити землю у поміщика за допомогою Селянського поземельного банку. За рішенням Державної ради цей пережиток відмінявся у разі згоди 2/3 домогосподарів. Після цього різко зменшувалася ціна на землю, що давало змогу отримати позику у банківській установі. У 1901 р. такий факт був зафіксований у мастку Барткова Рудня барона Фірса (ціна знизилася з 150 до 95 руб. за десятину) [21]. У 1900 р. 55 домогосподарів с. Жобрини домовилися з повіреним дворянки Максимової придбати 539 десятин землі по 70 руб. за умови втрати

сервітутів [22].

Держава усвідомлювала гостроту проблеми існування сервітутів. Тому для врегулювання цього питання на початку 1891 р. була створена спеціальна комісія під керівництвом міністра внутрішніх справ. Проте навіть за 10 років своєї роботи вона не знайшла жодного рішення [23], що пояснювалося патовою ситуацією: відмінити сервітутути в інтересах поміщиків означало погіршити становище селянства і навпаки.

Єдиним можливим виходом у даній ситуації було проведення розверстання угідь: скасування сервітутів, за яким селяни повинні були відмовитися від своїх прав і, як компенсацію, отримати певну площу землі. Проте вони не бажали втрачати пасовиська та інші вигоди, а на Поліссі ще й можливість розорювати додаткові ділянки у лісах та безкоштовно отримувати хмиз [24]. Загалом цей процес був не вигідний не лише селянству, а й поміщикам, які повинні були виділити землю, що швидко зростала у ціні.

Попри все це розверстання проводилося. У 1876 р. загалом у губернії нараховувалося 3 537 поміщицьких господарств. Із цієї кількості розверстано було 838, що становило 23,69 % (найбільша кількість - 208 із 310 - у Дубнівському повіті, а найменше - 10 із 264 в Ковельському [25]). Як вже зазначалося раніше, така катастрофічна ситуація в останньому регіоні була викликана великими лісовими масивами. За три роки потому додатково розверстано угіддя було лише у 19 маєтках [26]. До 1887 р. більше 300 тис. десятин мали сервітутути, які входили до складу 1878 маєтків. Розверстано було 625 помість, а селяни отримали взамін 14 547 десятин [27]. Отже, прирізки становили у середньому по маєтку 23 десятини, що було недостатньо, враховуючи втрачені вигоди.

Ще одним недоліком, який заважав селянам і поміщикам перейти до створення господарств нового типу, було черезсмузжя. Його суть полягала у тому, що селянські землі, подрібнені на багато ділянок, межували між собою, а нерідко і з угіддями поміщиків. Це не давало змоги перейти до багатопілля та забирало багато часу на поїздки до нив, які знаходилися на значній відстані одна від одної. Єдиним виходом з цієї ситуації могла б стати державна політика по створенню хутірської системи. Проте уряд жодних конкретних дій не здійснював. Саме тому у Житомирському та Володимир-Волинському селянське населення самостійно вирішило усунути шкоду від черезсмузжя своїх наділів. Для цього вони розселялися хуторами, концентруючи землі домогосподаря в одному місці. Такий процес отримав назву «розверстання на волоки» і розпочався в 1888 р., хоча і не виходив за межі північної частини Житомирського повіту, а з початку XX ст. почав поширюватися і у Володимир-Волинському повіті [28].

Нове оформлення відносин між землевласниками було непростим і доволі забюрокра- тизованим: вимагалось рішення сільського сходу, затверджене губернським у селянських

справах присутствієм [29]. При цьому головною умовою було межування між собою лише селянських земель. Саме на цій підставі у 1901 р. було відмовлено 72 домогосподарям с. Недзелиць (деякі з них мали до 12 окремих частин), оскільки до їх наділів вклинювалися угіддя поміщика князя Бартова [30].

Загалом такі спроби населення самостійно подолати негаразди аграрної реформи виявилися малоуспішними. З жовтня 1902 р. губернатор наказав мировим посередникам подати йому до 1 листопада список поселень, які перейшли на окремі хутори. З відповідних рапортів випливало, що цей процес охопив лише три повіти: згадані вище Житомирський (48 поселень) і Володимир-Волинський (16) та Ковельський (14) [31]. Таким чином, лише у 78 селах вдалося здійснити необхідну перебудову своїх господарств, що давало змогу в майбутньому перейти до прогресивніших форм господарювання.

Ще одним пережитком, який гальмував розвиток селянського господарства, була відробіткова система. Її суть полягала у тому, що селяни, яким бракувало угідь, орендували їх у поміщиків, проте вони не платили коштів, а віддавали частину врожаю і зобов'язувалися відпрацювати певну кількість днів. В Овруцькому повіті при трипільній системі орну та сінокісну землю селяни знімали у власників, залежно від якості угідь, за половину або 2/3 зібраної продукції. Окрім цього вони відпрацьовували за кожен десятину по 3 піших дні влітку [32].

Фактично землевласники отримували робочу силу для збору врожаю, причому селяни, що спеціально оговорювалося, повинні були спочатку відпрацювати на землевласника. Якщо ж домогосподар орендував 12 десятин, як це у нашому випадку [33], то він змушений був пропрацювати 36 днів. Зрозуміло, що угіддя не удобрювалися і це мало наслідком низьку врожайність. Але відробіткова система була, як це не парадоксально, взаємовигідною справою для власників і орендарів. Якщо б за користування угіддями потрібно було платити гроші, то була б залежність від коливання цін на ринку.

Таким чином, в силу об'єктивних та суб'єктивних причин селянські господарства Волинської губернії переживали кризу. На нашу думку, виходом з даної патової ситуації могла б стати урядова політика по запровадженню змін у сільському господарстві та дії самих селян по запозиченню у колоністів нових технологій. Але якщо перше було неможливим у зв'язку з відсутністю у держави коштів, то друге, незважаючи на очевидні вигоди, завдяки їх консерватизму не приносило, як правило, позитивних результатів. Більше того, селяни негативно ставилися до іноземних поселенців, які внесли у землеробство покращення та, здебільшого, нічого нового не запозичували [34]. Виходом з цього, на думку губернатора, з чим погоджується автор, могло б стати розповсюдження між селянами агрономічних знань через відкриття народних шкіл та організація громадських сільських кас

і банків, в яких вони зберігали б свої гроші і отримували кредити [35]. Фактично ж до Столипінської аграрної реформи так нічого і не було зроблено для селянства.

Література

1. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волонской губернии. - Киев, 1887.- Ч. 1- С. 218— 223,233.
2. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881 - 1904. - М., 1980.-С. 78,85.
3. Теплицкий В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-і роки ХІХ ст.).- К, 1959.— С 111.
4. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украйне в пореформенный период 1866-1900 гг. - Днепропетровск, 1960. - С. 56-63-
5. Кудь В. Сервітути на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матер. між нар. наук, краєзн. конфер. - Хмельницький - Ізяслав - Шепетівка, 1994. - С. 129 - 131.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 442. - Оп. 636. -Спр. 391.-Арк 3 зв.
7. Полное собрание законов Российской империи (далі- ПСЗ).- Собр. 2- СПб., 1863. - Т. 36, отд. I.-С.313 —315.
8. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр. 4585, - Арк 25-26.
9. Пойда Д. Указ. соч. - С. 58.
10. ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 841. - Спр. 111. - Арк 5 - 5 зв.
11. Кудь В. Вказ. праця. - С. 130-131.
12. Крестьянское движение в 1890 - 1900 гг.: Сб. док /Под ред, А.В. Шапкарина. - М., 1959. - С. 272.
13. Там само. - С. 272 - 273-
14. Історія міст і сіл Української РСР В 26 т. Житомирська область. - К, 1973- - С. 28.
15. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр. 5803. -Арк 2 - 2 зв.
16. Там само. - Спр. 5760. - Арк 5-6.
17. Крестьянское движение в 1890- 1900 гг. -С. 273-
18. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр. 5747. - Арк. 1-3.
19. Там само. - Спр. 1024. - Арк 4.
20. Там само. - Спр. 386. - Арк. 24-25.
21. Там само. - Спр. 500. - Арк 3.
22. Там само. - Спр. 332. - Арк 1.

23. ПойдаД Указ. соч. - С. 62.
24. ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 533. - Спр. 158. - Арк 74.
25. Там само. - Оп. 55. - Спр. 184. -Арк 16 зв.-17.
26. Там само. - Оп. 533. - Спр. 158. - Арк. 73 зв.
27. Забелин А Указ. соч. - С. 233.
28. ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 391. - Арк 4. 29 ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 2. - Спр. 482.
- Арк 1 -2.

30. Там само. - Спр. 468. - Арк. 1-2.
31. Там само. - Спр. 955. - Арк. 1, 3-26,29-30.
32. ДАЖО. - Ф. 182. - Оп. 1. - Спр. 517. - Арк 18.
33. Там само.-Арк 1.
34. ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 535. - Спр. 322. - Арк 3,12 зв.
35. Там само. - Оп. 51. - Спр. 375. - Арк 119.